



## साहित्य आणि सामाजिकशास्त्रे संशोधन : एक अनुबंध

प्रा. डॉ. मनोहर सिरसाट  
 संशोधन मार्गदर्शक, मराठी  
 विभागप्रमुख बलभीम महाविद्यालय,  
 जि.बीड

रेणुका शिवलिंगआप्पा संभाहरे  
 संशोधक विद्यार्थिनी

### प्रस्तावना :

'संशोधन' या शब्दाचा अर्थ शोधणे असा होतो. साहित्याचे संशोधन करत असताना ते सर्व बाजूने परिपूर्ण असे असावे लागते. संशोधनाचा मुख्यगामा लक्षात घेऊन ते संशोधन होणे गरजेचे आहे. साहित्याचे संशोधन हे फक्त वाङ्मयीन बाजूने न करता ते सर्व बाजूने करावे लागते. उदा. एखाद्या साहित्यकृतीचा इतिहास, त्यातील सामाजिक जाणोव, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक परिस्थिती ही तेवढीच महत्त्वाची असते.

संशोधन करणे म्हणजे फक्त शोधणे नाही तर, प्रत्येक गोष्टीची चिकित्सक पाहणी तेथे अपेक्षित असते. संशोधनात प्रत्येक घटकाचा त्यांच्या उपघटकाचा अभ्यास करावा लागतो. प्रत्येक घटक, उपघटक वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून पडताळून पहाव्या लागतात. एखादी साहित्यकृती तिची वेगवेगळ्या निकषाच्या आधारे शहानीशा साहित्याच्या संशोधनात करावी लागते. अंतरविद्याशाखीय संशोधनात एका घटकाचा दुसऱ्या घटकांशी संबंध येतो. उदा. मानवाचा इतिहास सांगताना त्याचे भौगोलिक वातावरण, त्याचा समाज, त्याची भाषा त्याच्या बाजूची सर्वांगीण परिस्थिती यांचा अभ्यास अंतरविद्याशाखेच्या संशोधनात करावा लागतो.

साहित्य आणि इतर विषयांचा परस्पर संबंध असतो. हा संबंध जोडल्याशिवाय अर्थात साहित्याचा इतर शास्त्राशी संपर्क आल्याशिवाय साहित्याचे संशोधन होत नाही. या अनुषंगाने अंतरविद्याशाखीय संशोधन हे फार महत्त्वपूर्ण ठरते.

### संशोधन संकल्पना :

"संशोधन ही एक बौद्धिक प्रक्रिया आहे. संशोधनामध्ये नवीन ज्ञानाचे संपादन केले जाते आणि जुन्या ज्ञानाचे परीक्षण केले जाते. इंग्रजीमध्ये संशोधनाला 'Research' असे म्हणतात. Research म्हणजे पुन्हा - पुन्हा शोधणे होय." संशोधन म्हणजे आपल्याला माहित असलेल्या माहितीच्या आधारे माहित नसलेल्या माहितीचा शोध घेणे. संशोधनाने आपल्या आजूबाजूची सर्वच क्षेत्रे व्यापलेली आहे. तेवढेच नव्हे तर हे जीवनातील सर्वच क्षेत्रांचा आधार बनले आहे. आज असे एकही क्षेत्र नाही जिथे संशोधन नाही. त्यामुळे प्रत्येकाच्या अंगी संशोधकाचा गुण असायला हवा. "संशोधन म्हणजे केवळ एखाद्या गोष्टीचा शोध घेणे म्हणजे संशोधन नव्हे तो संशोधनाचा पहिला घटक ठरतो. म्हणजे संशोधन नव्हे तो संशोधनाचा पहिला घटक ठरतो. परंतु त्या घटकाचे संश्लेषण विश्लेषण करणे त्यावर पुन्हा-पुन्हा विचार करणे. कोणत्या तरी मूलभूत अशा नव्या सिद्धांतापर्यंत पोहचणे होय."<sup>१</sup>

### संशोधनाची पार्श्वभूमी :

'संशोधन' ही बुद्धीनिष्ठ चालणारी प्रक्रिया असून, या प्रक्रियेच्या माध्यमातून नवीन ज्ञान घेतले जाते. संशोधनामध्ये ज्ञानाचे तसेच प्रत्येक गोष्टीचे परीक्षण व निरीक्षण केले जाते. आणि त्याचबरोबर संशोधनाचा ढोबळ मानाने असा अर्थ लावला जातो. पुन्हा:पुन्हा शोध घेणे होय. संशोधन हे ज्ञान असलेल्या गोष्टीच्या आधारे अज्ञात गोष्टीचा शोध घेणे. संशोधन हे प्रत्येक क्षेत्र फार व्यापक पध्दतीने विचार केला जातो. आपल्या जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात संशोधनाला फार महत्त्व आहे आणि असे कुठलेही क्षेत्र नाही. ज्यात संशोधनाने प्रवेश केला नाही. 'संशोधन' म्हणजे नवीन विचार शोधून काढणे होय. संशोधनाची व्याप्ती म्हणजे अभ्यासासाठी कोणते क्षेत्र निवडलेल्या क्षेत्रातील घटक उपघटक कोणत्या पध्दतीने निवडले त्या घटकांबाबत किंवा त्या विषयाबाबत किती व कोणत्या प्रकारची माहिती जमा केलेली

आहे. स्पष्ट शब्दांत त्याची मांडणी करणे गरजेचे किंवा महत्वाचे असते आणि त्याचबरोबर संशोधनात संशोधकांना काढलेले निष्कर्ष व्यापक स्वरूपाचे आहे हे संशोधकांच्या मांडणीतील प्रामाणिकपणातून प्रतिबिंबित होत असते.

संशोधन हे समस्यांचे मुळ शोधण्याचे एक व्यासपीठ आहे. संशोधनामुळे संशोधकांच्या ज्ञान कक्षा वाढल्या जातात. यातून विचारक्षमता, निर्णय घेण्याची शक्ती. तसेच त्याबरोबर तार्किक बुद्धीमत्ता होते. त्याबरोबरीने व्यक्तीमत्त्वाचा विकास होत जातो. ज्ञानाची पातळी ही सखोल होत जाते. संशोधन ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. कोणतेही ज्ञान हे त्रिकालाबाधित सत्य नसते किंवा कोणताही सिध्दांत हा अंतिम सत्य नसतो. त्यामध्ये सतत परीश्रम नवीन निष्कर्षांची भर घातली जाते आणि जुने निष्कर्ष तपासून पाहणे हे प्रयत्न सतत चालू असतात.

### आंतरविद्याशाखीय संशोधन :

'संशोधन' हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. हे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. संशोधन हे बारकाईने करत गेल्यास त्याचा अभ्यास करत गेल्यास त्याची ज्ञानकक्षा अधिकाधिक वाढत गेली. नैसर्गिक घटनेतून त्यांच्या कारणातून नैसर्गिक विज्ञानांची उत्पत्ती झाली. त्यामुळे माणसाला निसर्ग संबंधित अनेक माहित नसलेल्या गोष्टी माहिती करून घेऊन आपल्या जीवनाच्या विकासासाठी त्याचा वापर सुरु केला. विज्ञान व विज्ञानातून आलेले तंत्रज्ञान यांच्या आधारे मानवाने भौतिकदृष्ट्या विकासाची एकता अनेक टप्पे पार केलेले दिसून येते. आणि त्याचबरोबर या प्रवाहात अनेक शाखा उपशाखा निर्माण झाल्या. माणूस हा समूहात किंवा समाजात राहत असणारा व्यक्ती आहे. म्हणजे भाषा बोलणारा असल्यामुळे त्याचे स्वतःचे जीवन सहजरित्या निर्माण केले आणि समाज निर्माण केलेला दिसून येतो आणि यात स्वाभाविकपणे समाजव्यवस्थेत बदल होत गेला. अशा मार्गातून त्याचा एक नवीन इतिहासाच्या अभ्यासाची आवश्यकता निर्माण झाली. या आवश्यकतेमधूनच मग अनेक सामाजिकशास्त्रे निर्माण झाली. ही सामाजिकशास्त्रे माणसांच्या वागणुकीचा व माणसांच्या संघवर्तनाचा अभ्यास करत त्या सर्वांतील ज्ञानसंचय करताना दिसून येतात.

"सामाजिकशास्त्रातल्या सिध्दांतातून हाती आलेले मानवी वर्तनविषयक आकलन तर साहित्यात चित्रित झालेल्या जीवनाशयाच्या आकलनाला निश्चितच परक ठरणार आहे." साहित्य आणि समाज यांचा संबंध अतिशय जवळचा माहित आहे. कलाकारांचा कितीही कलसाठी कला असा विचार असला तरी साहित्याचा जीवनवादाशी असलेला संबंध अमान्य करता येत नाही. ही सत्य परिस्थिती आहे. समाजशास्त्राने समाज वास्तवाविषयी सामाजिक वृत्ती प्रवृत्तीविषयी, आवडी-निवडीविषयी समाजाच्या वाटचाली विषयी, दिशाविषयी, समाजातील धार्मिक, जार्थिक, राजकीय परिस्थितीविषयी निष्कर्ष नोंदी केलेल्या असतात. सामाजिक रुढी, परंपरा, प्रथा यांच्या मूळ स्थानांचा शोध घेतलेला असतो. समाजात दूर गेलेल्या विविध जातीचे, जमातीचे अल्पसंख्यांकाचे वर्णभ्यास उपलब्ध करून दिलेले असतात. या जाती जमातीच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्थानाविषयी काही वाक्यरचना केलेली असते. काही आकडेमोड दिलेले असते. त्यांच्या वृत्ती, प्रवृत्ती भिन्न-भिन्न असतात. याचे देखील मूल्यमापन अंतरविद्याशाखीय संशोधनात येत असते आणि असे मूल्यमापन समाज परिवर्तन विषयीचे सिध्दांत समाजाची कालखंडनिहाय वाटचाल झालेली बदलांची कारणे साहित्याच्या संशोधकाला माहिती असायला पाहिजे. या ज्ञानाच्या साहाय्याने साहित्याचे सामाजिक आधारस्तंभ निश्चित करायचे सामाजिक निरीक्षणे आणि साहित्यातील आत्मनिरीक्षणे समाजनिरीक्षणे यांचा तुलनात्मक अभ्यास साहित्याचे सामाजिक योगदान स्पष्ट करू शकतो. साहित्याची चिकित्सा करत असताना विज्ञान आणि समाजशास्त्रामधून हाती आलेल्या काही निष्कर्षांचा नक्कीच फायदा होऊ शकतो. साहित्यात आलेले वर्णन वास्तव साहित्याने आधी खोडून टाकले असते आणि मग ते विज्ञानाशी सुसंगत की विसंगत असे प्रश्न निर्माण होऊ शकतात. अशा प्रकारच्या अभ्यासावरून किंवा पडताळणीवरून साहित्यातील सत्यचित्रणावर अधिक नेमक्यापणे बोलून त्याची निष्कर्ष नोंद करता येऊ शकते.



नवविज्ञानाच्या उजेडात नवआकलन उपलब्ध करून दिल्यानंतर साहित्य हे नवज्ञानाला मिसळून जाते आहे. याची पडताळणी साहित्य संशोधनात महत्वाची ठरते. संशोधकाने हे लक्षात घेणे महत्वाचे असते. वैज्ञानिक सत्यांना प्राधान्य देत काही साहित्य लिहिलेले असते, त्याला आपण 'विज्ञानसाहित्य' असे म्हणतो. या साहित्याचे संशोधन करतांना संशोधकाला साहित्य ज्या प्रकारच्या विज्ञानशाखेवर आधारलेले आहे. त्या शाखेचा थोडाफार अभ्यास असायला हवा नसेल तर तो करून घ्यायला हवा. असे साहित्य समजून व मूल्यमापन पूर्णपणे मांडता येऊ शकत नाही. साहित्यात बऱ्याच वेळा वैज्ञानिक दृष्टीविरोधी अशा श्रद्धा-अंधश्रद्धांचे चित्र उभे असलेले दिसते. धर्म-पंथ-जात या सत्येबाबतीत समाजातील निरर्थक परंपरावादी मानसिकता व्यक्त झालेली दिसून येते. अशावेळी संशोधक अभ्यासकाने विज्ञानदृष्टी घेऊन सत्य पडताळून अशा साहित्याला तोंड द्यावे लागते. तटस्थपणे भूमिका घेऊन साहित्यनिरीक्षणे नोंदवावी लागतात.

विज्ञान-तंत्रज्ञान याने आलेले बदल संशोधक अभ्यासकाला माहित असायला पाहिजे. त्याचबरोबर संशोधकाला संगणकातील ज्ञान व कौशल्य माहिती असणे गरजेचे आहे. यामुळे संशोधन कार्यात अनेक प्रकारची मदत होऊ शकते. संगणकामुळे आपण वेगवेगळी माहिती जमा करू शकतो आणि संग्रहीत करू शकतो. संदर्भ सुची निर्मिती ते टंकलेखनापर्यंत अशा अनेक प्रकारे मदत संगणकातून होते. साहित्य आणि विज्ञान ह्या परस्पर विरोधी बाबी नसून त्या परस्पर पूरक बाबी आहेत हे लक्षात घ्यायला पाहिजे. संशोधकाने ते साहित्य वगळून न टाकता त्याने जमेल तेवढे ते आत्मसात करत त्याचे साहित्य संशोधनात उपयोजन करायला हवे.

#### निष्कर्ष :

१. साहित्याचा आणि इतर शाखेतील संशोधनाचा जवळचा संबंध आहे.
२. आंतरविद्याशाखेशी साहित्याचा संबंध आल्पाशिवाय साहित्याचे संशोधन होत नाही.
३. आंतरविद्याशाखीय संशोधन करत असतांना साहित्य हे मध्यवर्ती असते.
४. साहित्याचा संशोधनात आंतरविद्याशाखीय विषयाचा आधार घ्यावाच लागतो.

#### संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ.पाटील रंजना बाळासाहेब, 'संशोधन पध्दती' टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, आवृत्ती २०१६ पृ.२
२. आवलगावकर अद्रिनाश, 'मराठी साहित्य संशोधन : नव्या दिशा,' प्रतिमा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती २००६, प्रस्तावना पृ.९
३. डॉ.शेलार सुधाकर, 'साहित्य संशोधन वाटा आणि वळणे,' बाळासाहेब घोंगडे अक्षरवाङ्मय प्रकाशन, धायरी, बेनकरनगर, पुणे प्रथमावृत्ती १३ जून २०१९ पृ.९१.